

Виктор Бејатовић, антрополог
Крагујевац

МЕТОДОЛОШКА ПРОБЛЕМАТИКА УТВРЂИВАЊА ОБИМА РАТНОГ ЗЛОЧИНА У КРАГУЈЕВЦУ НА ПРИМЕРУ ЛОЦИРАЊА НЕПОЗНАТИХ ГРОБНИЦА

Апстракт: Рад и анализа која следи представља наставак дубинских истраживања ратног злочина извршеног у Крагујевцу октобра 1941. и проширивање оквира за методолошко доказивање обима извршеног стрељања представљеног у раду „Лепеза смрти – Вишедисциплинарни приступ и упоредне методологије у реконструкцији мотива и обима ратног злочина у Крагујевцу октобра 1941.” Приказане су упоредне вредности методологија различитих струка са циљем утврђивања обима и оквира злочина. Веома блиске вредности антрополошке процене гробница, тврдње сведока који су учествовали у сахрањивању, детаљи судских процеса двојици официра који су оптужени за овај случај током чијих судских процеса је спроведена ексхумација у зони стрељања са јасним бројем идентификованих и неидентификованих жртава компаративно су приказани са додатним закључцима из досијеа лица која су оптужена за овај случај и литературе Државне комисије задужене за ратне злочине, као детаљи који допуњују и потврђују прецизније оквире. Такође је приказана и анализа гробница које данас недостају у којима је био један број стрелианих талаца, а које су на увиђају лоциране и забележене. Образложена је и потреба за благовременом потрагом директно командно одговорних извршилаца злочина, као процеса који су од суштинског значаја за цео догађај.

Кључне речи: ратни злочин, стрељање талаца, гробнице, ратни злочинац.

Истраживање и анализа ратних злочина очекивано захтевају детаљан приступ из више углова. Физичка екстерминација цивилног становништва са огромним последицама у биолошком, духовном и културолошком смислу, обавезује на доследно решавање свих нивоа проблема и закључака, како у судском, тако и у сваком другом смислу, нарочито научном. То се односи и на случајеве за које видимо

да су имали судски епилог где закључци судова нису коришћени у стручној литератури и јавности, или су служили за интерну употребу надлежних државних комисија за злочине, а преваходно на слушајеве који нису имали потребну судску обраду, а којих је у ствари највише. Примећује се да је логика послератних војних судова била базирана углавном на основу отварања поступака против предатих лица вишег или нижег официрског кадра, ухапшених у савезничким зонама где су се окупаторске јединице предавале у завршним борбама, па су формиран предмети на основу надлежности које је лице имало. Нека пракса која би задовољавала елементарну судску логику била би отварање предмета по основаној сумњи у месту злочина над страдалим лицима као основом за покретање поступка, а самим тим и потрагом за извршиоцима злочина. Међутим, војни судови су као послератну праксу имали одређен профил функционисања како према окупаторским војницима, тако и према оним јединицама и идеолошким групама које су у условима упоредног грађанског рата дефинисали као противнике и побеђене. Многе струке данас покушавају да расветле улогу свих војних чинилаца у тадашњем рату и неретко долазе до потпуно опречних ставова. Анализа последица нуди закључак, са којим би се сложила и већина војних историчара као и активан војни кадар, да је ипак у свим условима, како у мирнодопским, тако и ратним приликама, недопустиво постојање нелегалних војних формација под оружјем, већ војни апарат под контролом међународно признатих државних органа, као и обезбеђена дипломатска активност адекватне снаге која одржава и осигурава званични државни апарат и војни капацитет. Последице су директно везане за биолошки, духовни и културни опстанак народа, као и државне администрације на свим нивоима.

Антрополошка истраживања везана за ратни злочин извршен октобра 1941. у Крагујевцу и околини спроведена су у неколико праваца и завршена.¹ Резултати једног од њих ће бити систематизовани у овом

---

¹ О овом злочину види у: *Саопштење о злочинима Аустрије и Аустријанаца против Југославије и њених народа* (Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, Београд, 1947); Венцеслав Глишић, *Терор и злочини нацистичке Немачке у Србији 1941–1945*. (ИП Рад, Београд, 1979); Бранислав Божовић, *Поруке сирељаног трага* (Народна књига, Београд, 1961); Станиша Бркић, *Име и број – Крагујевачка шпатегија 1941*. (Спомен-парк „Крагујевачки октобар”, Крагујевац, 2007);

раду, а целокупан рад на овом злочину је уоквирен визуром обраде у којој се преплићу научно-истраживачки и форензички углови проматрања и анализе различитих дисциплина: физичке антропологије, историографије, војне аналитике, криминалистике и посебних и специфичних форензичких области психологије у обради злочинаца и жртава. Нејасни детаљи до којих се у току истраживања долази, изискују детаљније преиспитивање недоумица. Обрађене непознате елементе треба придодати вредностима претходног истраживачког закључка. Поред обраде приказаних вредности, посебна врста проблема је уочена код поновне анализе познатих и обрађиваних материјала и извора, затим код непознатих и необрађиваних, а пример је садашњи недостатак гробница које су биле констатоване одмах по отпочињању рада Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача (даље ДК) почетком 1945. на овом случају. Ове гробнице више нису спомињане осим што се у оснивачким документима установе виде трагови нелогичности броја масовних гробница.

Приказаћемо веома важан моменат, који је везан за гробнице страдалих талаца, а који је у одређеном смислу отежао коначну антрополошку процену садржаја гробница. При анализи судских пресуда и материјала пуковнику Адалберту Лончару и гестаповцу Рудолфу Бергу, оптуженима и осуђенима и за овај случај, образложен је поступак ексхумације са утврђеним бројем идентификованих и одређеним бројем неидентификованих страдалих лица.² Како је у иследничким тврдњама сведока током истраге, као и на терену, идентификована 31 масовна гробница, посебан проблем је био непостојање у физичком смислу две масовне гробнице које је констатовала на терену и сама ДК. Будући да истраживања оваквог типа нису у каснијем периоду обављана, скорашња обрада је показала да је данас на броју 29 масовних гробница и једна са сахрањене две индивидуе. Проблем за утврђивање обима злочина постао је још компликованији јер су у каснијим годинама уследила просторна и инфраструктурна уређења

Виктор Бејатовић, *Лейза смрти – Вишедисциплинарни пристији и ујоредне методолошке у реконструкцији моштва и обима ратног злочина у Крагујевцу октобра 1941.* (Спомен-парк „Крагујевачки октобар”, Крагујевац 2017).

² Др Ђорђе Н. Лопичић, *Немачки ратни злочини 1941 – 1945. – Пресуде југословенских војних судова* (Музеј жртава геноцида, Београд, 2009), стр. 21, 34, 45, 47.

меморијалног комплекса. Да би се додатно утврдила антрополошка процена било је неопходно установити локације недостајуће две, на било који могући начин, на основу анализе терена и структура осталих масовних гробница и логике стрељања лица одвођених у групама од 50–60 и 100–120. У одређеним случајевима једне групе на једну позицију, а у неким случајевима две и више на исту локацију. Постоје само две могућности, и то: да су занемарене или да су при ексхумацији скелетни остаци стрељаних пребачени у неке од најближих гробница.

Претрага зоне стрељања и упоређивање садашњег физичког стања, стања из периода првих послератних година и анализа истражне документације дали су добар резултат. Иако је инфраструктурно контаминирана зона примарних гробница, ту примарну локацију је судска истражна документација показала, те је постојање две веће масовне гробнице у одређеној зони, заједно са димензијама, допринело даљем утврђивању процене њиховог садржаја и разматрања шта се са њима догодило у каснијем периоду. Најјаснији траг приказује оригинална мапа која је коришћена у раду ДК, а која је у њу учтала затечено стање у фази истраге, са потписима чланова комисије и оригиналним записником и логиком обележавања гробница у корелацији са картом локација, као и димензијама, тј. површином све 31, тада постојеће, гробнице. Једна од неколико зона која и јесте била перципирана у смислу одређених карактеристика терена је и она на којој је ДК учтала две гробнице које данас недостају. Анализа упоређена са коришћеном методологијом у претходном раду, констатује нову вредност обима злочина у смислу броја страдалих сахрањених лица. Компаративне вредности добијене упоређивањем детаља из досијеа злочинаца³ који су као званична документација са образложеним кривичним делима и тачкама оптужница стављани на UNWCC – CROWCASS (United Nation War Criminal Commission – The Central registry of war criminals and security suspects) листу ратних злочинаца Комисије Уједињених нација која су осумњичена и у потраживању, пружају још детаљније утврђивање обима овог ратног злочина.

---

³ Архив Југославије (АЈ), фонд 110 Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, инв. бр. 6237-6242. ф. бр. 1814, ф. бр. 3098, ф. бр. 3099.

Стрељање у Крагујевцу и околним селима 19, 20. и 21. 10. 1941. које има карактер масовног ратног злочина над цивилним становништвом извршено у првој години окупиране Краљевине Југославије, имало је судски епилог, за разлику од масовних злочина у околини Лознице или Краљева извршених истих дана, као и других случајева масовних егзекуција и концентрационих логора на окупираној територији. Примећује се да је важно процесуирање директно одговорних официра и подофицира за извршење злочина, тј. нивоа јединица које су спроводиле и вршиле директну екстерминацију, мајора и капетана као командира батаљона и даље командира чета, а не само командно одговорних на нивоу пукова и дивизија – потпуковника, пуковника и генерала који су издавали општа наређења.

Основни приказ кретања јединица, упоредне вредности броја страдалих лица и нови детаљи

Сам догађај ћемо приказати у основним цртама и приказати војну акцију јединица које су вршиле поновни покушај пробијања ка одређеној зони. Кретање јединице се одвијало у више наврата⁴. Губици су, као и губици многих других окупаторских јединица, искоришћени за одмазде над цивилним становништвом. По сурово осмишљеној наредби генерала Франца Фридриха Бемеа⁵ од 10. октобра

⁴ Виктор Бејатовић, „717. дивизија, губици I, II И III батаљона 737. и 749. пука у септембру, октобру и новембру 1941”, *Војноисторијски гласник 2/2020*. (Институт за стратегијска истраживања – Одељење за војну историју Министарства одбране Републике Србије, 2020, Београд), стр. 100–101.

⁵ Франц Фридрих Беме (*Franz Friedrich Böhme* рођен 15. 4. 1885. Целтвег (Zeltweg) – 29. 5. 1947. Нирнберг, сахрањен у Грацу (St. Leonhard-Graz). Војни стаж I св. рат: 1914: Источна Галиција (Краљевска 38. мађарска хонведска дивизија); борбе – Халиц, Болсовце, Лемберг; Карпати – Сцина, Уцокер Пас, Турка и Борислав; Западна Галиција: Лимановска битка; 1915: Источна Галиција (Немачка јужна армија): Карпати – Бескиден, Цвинин; битке за Стериј, Халиц, Тарнополь и на реци Стрипа; 1916: Источна Галиција: Река Стрипа –Бурканов, Злота Липа – Бжежани; 1917: Русија – Волинија (XXIV корпус); борбе – Нови Загоров (Володимир-Волинск); Курландија (Пруска команда за специјалне намене 51) Динабург и Јакобштад; Италија (XXIV Корпус): 10, 11. и 12. Исонцо битка, форсирање Пијаве; 1918: Италија – борба на реци Пијаве; Француска (Аустријска 1. дивизија): битка код Вердуна са пруским 5. рез. корпусом. Види у: *Personal-Nachweis/Dienstlaufbahn for General der Gebirgstruppe Franz Böhme detailing his military career from 1 October 1900-16 March 1938*. <http://www.specialcamp11.co.uk/>

Сл. бр. 1 Генерал Франц Фридрих Беме ©Bundesarchiv. Bild146-1979-113-02, foto: o. Ang. /1939/1945

одмазде су спроведене према квотама 100:1/50:1, за разлику од наредби Максимилијана фон Вајкса с краја априла које су оперативно

GeneralderGebirgstruppeFranzBohme. (приступљено 15. 02. 2021). Види и *Prisoner of War File Card for General der Gebirgstruppe Franz Böhme prepared by Captain Edward „Ted” Lees, camp intelligence officer and interrogator*: Генералмајор немачке армије од 25. 7. 1938, генерал-пуковник од 1. 6. 1939; од 1. 7. 1939. командант 30. пешадијске дивизије; 19. 7. 1939. командант 32. пеш. див. (учествовао у окупацији Пољске и Француске); 5. – 28. 9. 1939. команда 2. армијског корпуса; 5. 6. 1940. командант 43. армијског корпуса; 15. 6. 1940. команда 18. брдског корпуса; 1. 10. 1940. командант 18. брдског корпуса операције „Марита” у априлу 1941; 16. 9. 1941 – 2. 12. 1941. главнокомандујући и командант Србије; 1. 5. 1942. 18. брдски корпус лоциран у Финској до децембра 1943; 10. 12. 1943. заменик команданта и командант 18. војне области Салцбург; 24. 6. 1944. командује заједно са Лотаром Рендулицем 2. оклопном армијом; 24. 6. 1944. рањен током лета; 18. 7. 1944. пребачен у резерву високе команде; 8. 1 – 16. 10. 1945. командант оружаних снага Норвешке и командант 20. брдске армије; 16. 10. 1945 – 29. 5. 1947. ратни заробљеник британских и савезничких снага. Притворен у специјалним камповима 1. и 11. Исланд фарм у Бридгенду (Island Farm Special Camp), затим у лондонском окружном затвору и затвору у Нирнбергу; 29. 5. 1947. извршио самоубиство са 4. спрата. //www.specialcamp11.co.uk/GeneralderGebirgstruppe Franz Bohme (приступљено 20. 11. 2020). Аутор је у поседу видео снимка генерала Бемеа како држи говор трупамa у Норвешкој пред сам крај рата, као и снимак изрицања пресуда свим генералима у случају “Таоци” који имамо захваљујући љубазношћу Роберт Х. Цексон центра-Цејмстаун.

биле неизводљиве због немогућности хапшења пре било каквих акција. Остаје нејасан утисак зашто је овај генерал сматран познаваоцем прилика на Балкану из Првог светског рата када се из његове војне каријере види да је ратовао на територији Источне Галиције, Италије и Француске 1914–1918, па је самим тим неопходно и тумачење садржаја његових наредби о држању српског становништва – војника, жена и деце према окупаторској аустроугарској војсци и „светој германској крви” и потреби суровог кажњавања. Околности Међународног војног суда показују могућност да је организациона управа затвора у притворским јединицама у Нирнбергу, која је била препуштена четама 793. војнополицијског батаљона војске САД (основан 26. 12. 1942. у кампу Мекси у Тексасу – расформиран 28. 8. 2014. у Форт Ричардсону на Аљасци) могла да претпостави понашање појединих високих официра према садржају оптужбе и спречи инциденте попут самоубиства. Самим тим би ток суђења био садржајнији и у смислу одговорности и пресуда, и у смислу тумачења сваког нивоа одговорних лица, од етнопсихолошког до војног. Ово се односи посебно на оне који су наређивали и спроводили масовне егзекуције а којих је било у свих дванаест великих процеса.⁶

Иначе, наредбе о одмаздама и квотама спроводене су и на територији многих места у западној Србији и Шумадији, почевши од Драгинца и околних села,⁷ тј. на ширем рејону долине Јадра, где је

---

⁶ прим. аутора: 1. The Medical Case, 2. The Milch Case, 3. The Justice Case, 4. The Pohl Case, 5. The Flick Case, 6. The I. G. Farben Case, 7. The Hostage Case, 8. The RuSHA Case, 9. The Einsatzgruppen Case, 10. The Krupp Case, 11. The Ministries Case, 12. The High Command Case. Од 183 укупно оптужених у ових 12 процеса, 25 је ослобођено, 98 је осуђено на дуге казне, 24 је осуђено на смрт од којих нису сви погубљени, а 20 на доживотну казну. Неколицини због психичких слабости тада није суђено, попут Максимилијана фон Вајкса који је касније услед престанка слабости истих написао и мемоаре који досежу до догађаја из 30-их година, тј. састанцима А. Хитлера и тадашњег војног врха. Мемоаре је као веома значајан материјал пронашао у Бундесархиву оксфордски професор Роберт О Нил, војник, војни историчар и теоретичар стратегија који је обрађивао теме од Другог св. рата, вијетнамског у коме је учествовао, корејске кризе и хладноратовских односа. Представник је теоријских синтеза кључних за сагледавања ратног, геополитичког и послератног оквира догађаја и међународних и војних односа.

⁷ Мештани из околине Јадра који су страдали током појединачних убиства и масовних најсуровијих одмазди у периоду од 13. до 19. 10. и до краја 1941. су из места: Цикоте, Драгинац, Брњац, Брезјак, Велико Село, Горња Бадања, Доња Бадања, Горњи Добрић, Доњи Добрић, Грнчара, Јелав, Јадранска Лешница, Јаребице, Јошево, Каменица,

убијено око три хиљаде мушкараца, жена и деце средином октобра. У овом случају један део стрељаних лица је био сахрањен у четири велике гробнице (почетком 60. година дислоцирани су у секундарну гробницу). У истим данима извршена је одмазда у Краљеву. У области Лознице ка Церу и Ваљеву, злочине су те јесени извели углавном припадници I, II, III батаљона 697, 698. и 699. пешадијског пука, и 202. оклопног пука, 342. пешадијске дивизије⁸ под командом (2. 7. 1941 – 1. 11. 1941.) генерала др Валтера Хингхофера⁹. Командант 697. пука био је пуковник Шрајбер (Oberst Schreiber), командант пука 698. био је потпуковник Штраус (Oberstlt Straus), а пука 699. потпуковник Дирауф (Oberstlt Dirauf), оклопне јединице капетан Бендер (hptm Bender), арт. пука потпуковник Тристед (Oberstlt Trüsted).¹⁰ Ова лица носе исту одговорност, као и официри који су руководили стрељањем у Краљеву и Крагујевцу. Један локални меморијал за насуровије страдање током октобра месеца 1941, какав сада постоји је недовољан и изискује научно-меморијални центар са адекватним особљем.¹¹ У одређеном смислу овај злочин надилази оквира осталих места страдања. То се односи нарочито на његово увођење у оквира литературе и просвете јер је игнорисање овог злочина потпуно несхватљиво за ових скоро 8 деценија. На овом месту је убијено преко стотину деце од новорођенчади до 10 година старости, као и велики број од 10 до

Клупци, Козјак, Коренита, Лешница, Липница и Липнички Шор, град Лозница, Лозничко Поље, Милина, Ново Село, Помијача, Рибарица, Руђани, Симино Брдо, Слатина, Ступница, Текериш, Трбушница, Тршић, Филиповићи, Чокешина.

⁸ Т-315, М. Roll 2124, 000319. Чинили су га батаљони I, II, и III пукова 697, 698, и 699 са једном оклопном јединицом и артиљеријским пуком 342. и са пратећим пионирским батаљоном и интендантским четама.

⁹ Од формирања у Кобленцу 19. 11. 1940. до јула 1941. генерал Вагнер је командовао овом дивизијом која је прво била на територији Француске током окупације, када га је заменио Хингхофер. Дивизија је формирана у 12. војној области – Кобленц, у 14. таласу мобилизације. Види у: *Geschichte des Bestandsbildners: Die organisationsgeschichtlichen Angaben und Unterstellungsübersichten sind aus dem Werk von Georg Tessin, „Verbände und Truppen der deutschen Wehrmacht und Waffen-SS im Zweiten Weltkrieg 1939 - 1945“, Bd. IX, S. 225-226, Frankfurt/Main und Osnabrück, 1966.*

¹⁰ Т-315, Microfilm Roll 2124, 000319.

¹¹ прим. аутора: Овакви научни скупови су идеално место да се иницијатива свих колега и струка које се баве ратним злочинима из прошлог века упуте надлежним органима и подрже локално становништво за научно музеолошки подухват.

18 година. Читаве породице су угашене и убијане у својим кућама различитим методама, од стрељања до спаљивања.

Током поновљеног покушаја пробијања ка Горњем Милановцу и ослобађања једне чете ландесшица (батаљон 920), делови батаљона 749. стационараног у Крагујевцу од 27. 5. 1941.¹² крећу се ка циљаној зони у здруженим пешадијско-оклопним борбеним групама у периоду 14. до 18. 10. Тврдње сведока, који је био у групи талача гоњених испред возила, говоре о више напада и борби на више места, а најмање три веће¹³. Више борби потврђују и датуми погибије погинулих припадника свих чета 9, 10, 11. и 12, 3. батаљона 749. пешадијског пука.¹⁴ Одавде видимо да је 14. 10. погинуло четири немачка војника, 15. 10. два, 16. 10. три, и 17. 10. један. Оно што је изостајало у деценијама после рата је и показатељ ко су били нападачи. Из делова досијеа, тада капетана фон Бишофсхаузена (касније мајора), из појединих изјава од укупно 43, углавном горњомилановачких сведока током истраге ДК, види се на шест места да је у коментару око јединица

¹² NARA, T-315, Microfilm Roll 2262, 000058, 9. и 10. чета III/батаљона 749. у 21:20 часова, а 11. и 12. чета у 03:22 часа.

¹³ AJ-110 - Detto-6237-576-331-335.

¹⁴ 1. Гефр. Хефлер Хуго, 11/џеш. џук 749, 14. 10. 1941, Горњи Милановац; 2. Уфц. Клојф Јозеф, 10/џеш. џук 749, 14. 10. 1941. Баре; 3. Уфц. Мајер Јохан, 12/џеш. џук 749, 15. 10. 1941; 4. Об. шц. Мишек Франц, 12/џеш. џук 749, 16. 10. 1941. Г. Милановац; 5. Гефр. Мишсерер Јохан, 12/ џеш. џук 749, 14. 10. 1941. Г. Милановац; 6. Шц. Рајшиц Леојолд, 12/ џеш. џук 749, 16. 10. 1941. Горњи Милановац; 7. Гефр. Шакерл Леојолд, 9/џеш. џук 749, 16. 10. 1941. 12 км источно од Милановца; 8. Шц. Шелман Фридрих, 11/ џеш. џук 749, 14. 10. 1941. Горњи Милановац; 9. Уфц. Војш Паул, 12/џеш. џук 749, 17. 10. 1941. Горњи Милановац; 10. Шц. Венџер Јозеф, 11/ џеш. џук 749, 15. 10. 1941. Горњи Милановац. (Топографски назив је везан углавном за акцију, само за два лица је уписана конкретна локација). Дивизија са оба пука је пријавила 117 погинулих до децембра 1941. Централни архив Министарства обороне Росијској Федерацији, Фонд 500, Опис 12477 – Пехотне и охранные дивизије вермахта, 1934–1945 г. Дело 951. Коробки 811. стр. 23–29. Документи оперативног одеела 717-й пехотной дивизији: история штаба 717-й пехотной дивизији от формирования дивизији до мая 1942 г, с приложениями, прикази и распоряжения 670-й артиллерийской группы 717-й пехотной дивизији, записи совещаний 65-го армейского корпуса, указания командования дивизији по боевой подготовке, записи докладов, данные о потерях, памятки о борьбе с партизанами, боевые донесения и проч. В деле также содержатся документы по учениям 225-го артиллерийского полка. <https://wwii.germandocsinrussia.org/ru/nodes/8336#page/1/mode/grid/zoom/1> (приступљено 1. 1. 2018)

поменуто и прецртано¹⁵ још нешто поред појма „...партизана”, али је записничар превидео једно место на коме пише: „...али су више пута одбијене од партизанских и четничких одреда”.¹⁶ То потврђују и каснија сазнања да су у нападима учествовали борци таковског одреда ЈВуО и партизанског шумадијског одреда. Очевидаца тих борби има, на првом месту то су таоци, које су Немци гонили испред оклопних возила да уклањају препреке, као и мештани који су са околних висока посматрали те нападе.¹⁷ Ово су јасни показатељи да је било више напада током три и по дана, што су и литература и музејска мисија, биле обавезне да прате у чињеницама.

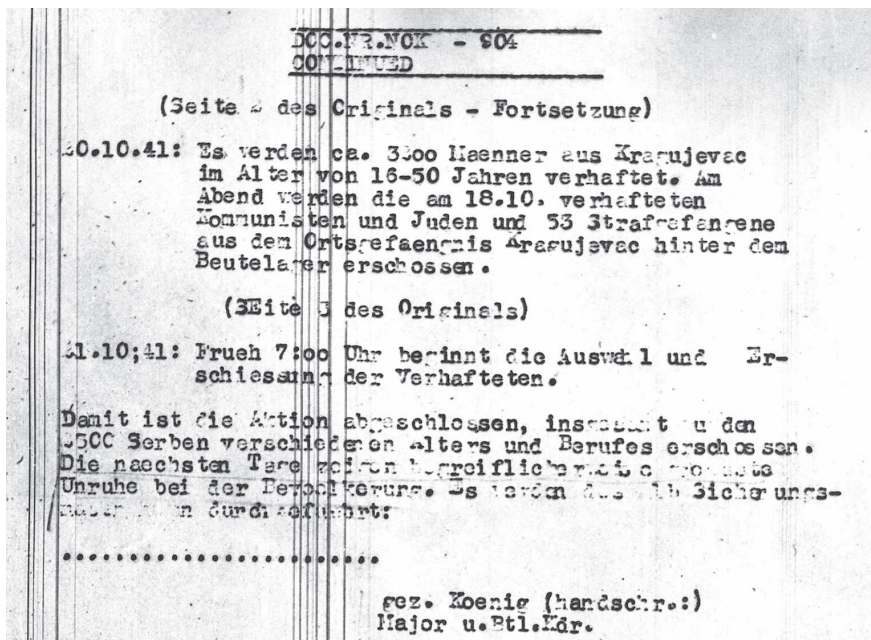
Као и остале команде округа и пукова у којима су се борбе дешавале, команда у Крагујевцу узима ове погибије као основ за извршење одмазде што и уз помоћ једног батаљона 724. пука придруженог почетком октобра, спроводи током недеље 19. 10. у селима Грошници, Мечковцу и Маршићу. У понедељак 20. 10. над једном групом око 17 часова и уторак 21. 10. над највећим делом ухапшених талаца. Од 7 часова изјутра до 14–14:30 стрељање је извршено одвођењем талаца на 31 позицију у групама од по 50–60 и 100–120 лица. Из неколико група које су покушале бекство, неколицина је остала жива, од којих нико није послат у Нирнберг на судски процес осим таоца Живојина Јовановића који је био вишеструко рањен 20. 10. поподне и који сам тим није могао бити релевантан сведок за догађај који се одиграо сутрадан. Исцрпне изјаве ДК и послератном Војном суду дало је 221

---

¹⁵ АЈ-110 - инв. бр. 6237 - Ф. бр. 1815-95-261, 262.

¹⁶ АЈ-110 - 6237 - Ф. бр. 1815-95-262.

¹⁷ Миодраг Бељаковић, *Под облацима Србије* (Јефимија, Крагујевац, 2003), стр. 86–89. Аутор припада послератној политичкој емиграцији, био је реномирани директор Bank of America и Swiss Bank Corporation. Са неколицином мештана је посматрао један од напада на немачку јединицу 16. 10. и детаљно је описао како је изгледала. Такође, описује и припреме тих јединица заједно са мештанима Маслошева и Љуљака, који су данима пре тога копали рупе и правили препреке, као и делегације партизанских одреда код капетана Душана Смиљанића који је са својим одредом био смештен у његовој кући, а која је телефонским каблом била повезана са штабом у школи у Љуљацима у коме је био мајор Миодраг Палошевић. Такође спомиње и битан детаљ да су тада погинуле и рањене одмах купили и одвезли ка Крагујевцу, што потврђује и немачки дневник о тројци погинулих тог дана, као и коментар о поновној борби код Белог поља и Рапај брда. Сведок Ратибор Јовановић – талац спомиње и борбе код села Кутлова и Враћевшнице.

Сл. бр. 2 Док. Nr. NOK-904.19

испитано лице¹⁸, међу¹⁹ којима су били и тумачи и ађутанти попут Адолфа Добравеца, Франца Плацера, Јохана Гушића итд. Поред свих бројева страдалих који су коришћени од заинтересованих страна током и после рата, приказујемо их све и компаративно приказујемо оквире страдалих кроз касније спровођење судског процеса и закључака Војног суда у оптужбама и пресудама лицима А. Лончару и Р. Бергу. Томе у посебно постављеној врсти компаративних вредности додајемо антрополошку процену садржаја гробница, детаље сведочења, некоришћену унутрашњу литературу ДК и детаље из неколико досијеа лица која се терете за извршење злочина.

Немачки званични извори из извештаја и обзнана говоре о 2 300 стрељаних талаца у Крагујевцу, без 422 изведена лица у Грошници,

¹⁸ AJ-110-инв. бр. 6237, ф. бр. 1814/2-95-186, 187, 188, 189.

¹⁹ Архив Југославије, Збирка Бранислава Божовића – 856, доказни материјал у процесу „Таоци“ Док. Nr. NOK-904.

Мечковцу и Маршићу. Приказујемо и један изузетно важан извештај Паула Кенига у коме он коментарише 2 500 стрељаних, а који је коришћен као доказни материјал у Нирнбершком процесу „Гаоци“ од стране оптужбе приложен као доказни материјал под бројем Dok. Nr. NOK 904. Иначе, кроз анализе се види да је мајор Кениг пласирао више спискова и тврдњи (први изложен у „Пеку“ до 21. 2. 1942, други који је предао Бошку Павловићу, тада заменику команданта СДС-а, затим Обзнану, дневне извештаје) и има више извештаја које је предавао са очигледном намером да прикрије прави број страдалих. Партизански извори су у почетку говорили о 5 000 стрељаних, прота Драгослав Ж. Величковић 7 000, Данило Михаиловић, службеник ба новине 7 100–7 300, ЈВуО извори такође су говорили о 5 000 и 6 000. Ширум емиграције преко владе у Лондону помињу се бројеви од 4 000. У послератној јавности је била устаљена бројка од 7 000.

Веома индикативан податак је вредност од 3 000 до 3 500²⁰ сахрањених које је навео Миодраг Томашевић, један од руководиоца сахрањивањем, у ствари официр радног батаљона градског поглаварства. Поред Томашевића који је предводио једну групу, постојала је и друга група која је сахрањивала, а коју је предводио Милорад Урошевић чије ће нам сведочење такође користити. Овде приказујемо локације 31 масовне гробнице констатоване на увиђају послератне комисије и процену садржаја допуњену документацијом о те две гробнице које данас недостају. Тиме отварамо и методолошки основ за детаљнији приказ оквира броја страдалих лица, и прикључујемо 5. компаративну вредност.²¹ Оно што је потребно нагласити је да су веома блиске вредности добар показатељ и добра смерница за сваки детаљнији, тј. дубински приступ у решавању проблема ратних злочина који нису имали судски епилог и потребну законску процедуру. Самим узорковањем и упоређивањем вредности потеклих из различитих области истраживања, улазимо у зону прецизнијих закључивања. Она су и за правни домен и евентуалну судску праксу веома корисна, само тада у домену истраге, а нама наравно у домену науке.

---

²⁰ АЈ-110-6237-576-45.

²¹ Прим. аутора: Под компаративним вредностима подразумевамо блиске вредности закључака послератног Војног суда, антрополошку процену скелетног садржаја гробница, наводе сведока, детаље литературе Државне комисије и детаље из досијеа појединих злочинаца који се сви крећу у веома блиским вредностима.

Упоређивање контролних вредности

Закључци се на првом месту односе на антрополошку процену садржаја 29 великих и 1 мале гробнице у зони Шумарица где је злочин извршен, за коју смо дали оквир од 3 002 +/-.²² Затим, наводе и детаље оптужбе, пресуду и образложење Војног суда генералу А. Лончару (пуковнику у време злочина) и гестаповцу Р. Бергу о **2 624 идентификованих и неколико стотина неиндетификованих**. То су детаљи: (...) „Међутим, извршеном ексхумацијом утврђен је идентитет **преко 2 624 жртве**, док се један **знатан дио жртава није могао идентификовати**.”²³ Затим (...) „којом приликом је стрељано близу **3 000 грађана**. Њемци су стрељање у Крагујевцу вршили у групама од 100–200 људи, тако да је у 31-ој гробници утврђено, **тј. поименично идентификовано 2 324 лица**”. Овај детаљ се и поклапа са извештајем Градског повереништва ДК о чему је оно 12. јула 1945. известило ДК на основу 1 706 пријава, 146 легитимација и 472 лица без сродника, и то је и број за који је до одређеног тренутка јула 1945. и кроз документа потврђен идентитет, и наравно не коначан. Војни судови су завршили процесе тек у марту 1947. и донели коначне пресуде што је довољан и логичан период за очигледно касније поменуте ексхумације. Ова вредност је неопрезно коришћена и доживљена као једина релевантна у одређеном периоду. Извештај је датиран на само два месеца од завршетка рата, а пет месеци од почињања рада градске комисије. Веома је опасно доносити коначне закључке само на основу једног документа издвојеног из контекста огромне и истражне и судске документације, јер је овај документ управо то. Утврђен је идентитет одређеног броја лица на основу три врсте документације са поднетим извештајем 12. 7. 1945. Сама комисија у коначном извештају је закључила да је једино ексхумацијом и могуће показати тачан број, што и данашња пракса и логика познаје. Једно је број страдалих лица, а сасвим друго утврђивање идентитета на основу могућих персоналних

²² Виктор Бејатовић, *Лейза смрти – Вишедисциплинарни присиљ и ујоредне методологије у реконструкцији мошва и обима ратног злочина у Крагујевцу октобра 1941.* (Спомен-парк „Крагујевачки октобар”, Крагујевац, 2017), стр. 146.

²³ Др Ђорђе Н. Лопичић, *Немачки ратни злочини 1941–1945. – Пресуде југословенских војних судова*, (Музеј жртава геноцида, Београд, 2009), стр. 21–34. и 45–47.

доказа. Ове контексте поткрепљују и формулације из неколико до-сијеа појединих лица које ћемо такође приказати. Још један навод: „...Поред тога **пронађено је неколико стотина појединачних рака где се није могао установити идентитет стрељаних**” и ... „Цијели Крагујевац је био у опсадном стању, ухапшено је неколико хиљада људи од којих је **око три хиљаде стријељано**”.²⁴ Оно што је изузетно важно и што додатно доказује опасности једног документа је и што је послератна литература – Саопштења ДК, укупно издања има око стотину по разним основама, користила управо ове вредности које не знамо из којих разлога нису стизале до стручне јавности, а нарочи-то установе надлежне за чување сећања на догађај. Она каже: „...21. октобра поменути батаљон под командом мајора Кенига извршио је масовни покољ становништва Крагујевца. Батаљон је најпре блокирао град, а потом извршио општу рацију на мушко становништво. Нису поштеђени ни старци ни тешки болесници ни деца. Са предавања по-купљени су гимназисти виших разреда заједно са професорима. **Када се број похватаних пео на 7 000, 21. октобра 1941. приступљено је стрељању, које је трајало пуних 7 часова. Делимично**²⁵ **обављеном ексхумацијом ископано је преко 3 000 лешева, од којих је 2 624 идентификовано.**²⁶ Најсликовитији пример на коме се мора разумети природа обраде злочина, како индивидуалног, тако и масовног, да се процедура започиње на основу тела убијених особа или основане сумње на основу релевантног исказа, где судови и тужилаштва отва-рају процес који подразумева идентификацију и обраду, а примар-ни поступак је физичко пребројавање остатака.²⁷ У овако масовним

²⁴ *Истио*, стр. 49–58. и 76–79.

²⁵ Прим. аутора: Дали смо у прошлом раду појашњење шта значи „делимично” у овом контексту – појам се односи и на немогућност идентификовања свих лица услед страховитих повреда и на необављање исте мислећи на зоне села у којима је био јасан број стрељаних мештана одмах по завршетку рада комисије и посебних спискова.

²⁶ *Саопштење о злочинима Аустрије и Аустријанаца против Југославије и њених народа* (Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, Београд, 1947), стр. 38. <https://www.sistory.si/11686/38556> (приступљено 3. 3. 2020)

²⁷ Више о експертизама и форензичкој, архео и елементарној антрополошкој пракси и циљу види у: Марија Ђурић Срејић, „Форензичка антропологија, антропологија и судскомедицинска пракса”. стр. 349–400. *Експертизна медицина*, Проф. др Душан Ј. Дуњић и сарадници (Европски центар за мир и развој Универзитета за мир Уједињених нација и Правосудни центар за обуку и стручно усавршавање у Србији, Београд,

злочинима, управо због страховитих повреда, немогућност идентификације је веома вероватна, али постоји већа могућност за констатовање броја страдалих особа. Посебно добар пример за разумевање ове проблематике је недавно лоцирање око 200 дечијих скелетних остатака племена Секвепемк (Tk'emlups te Secwepemc) у Британској Колумбији у Канади, у дворишту некадашњег школског интерната, чак без антрополошке инспекције скелета, већ високо сензитивним продирућим радарима. Идентитет лица на основу скелетних остатака је апсолутно немогућ, али је зато злочин очигледан и на њега су деценијама указивале локалне индијанске заједнице. Нама је важно да из овог примера закључимо следеће. Идентификација не доказује злочин, већ је саставни део процеса. Пронађени остаци заједно са процесом идентификације условљавају да се закључци природном логиком сливају у једну целину и помажу коначном закључивању. Изузетан пример је рад Комисије за тајне гробнице убијених после 12. 9. 1944. која је обрадом грађе показала велики број жртава јер отвара основно питање, да ли злочин постоји док се не пронађу персонални подаци и да ли су убијене особе убијене тек када им се нађу биографски подаци или у моменту екстерминације. Наравно да је у моменту извршења и наравно да злочин постоји и без персоналних података, али надаље условљава идентификацију. Дакле, постоје и случајеви масовних смрти без икакве персоналне идентификације и у тим ситуацијама су потребне умрежене методологије различитих струка, како би компетирале цео процес, а не опонирале једна другој.

Даље, приказујемо кључни детаљ исказа М. Томашевића који је са М. Урошевићем био „партивођа” сахрањивања и који су имали белешке са уцртаним гробовима и бројем сахрањених у сваком, али тај нацрт је Урошевић изгубио²⁸. Томашевић каже: „... и по мом мишљењу убијених људи, односно **сахрањених људи, има 3 000–3 500**, без стрељања по околини...”²⁹ Сада приказујемо и детаље из досијеа

2008). Такође: Марија Ђурић Срејић, „Увод у физичку антропологију древних популација”, (ЗУНС, Београд 1995), као и Bodington A, Garland A, Janaway R. *Death, decay and reconstruction. Approaches to archeology and forensic science*, (Manchester university press, Manchester, 1987).

²⁸ AJ-110-6237-576-491, 492.

²⁹ AJ-110-6237-576-45.

неколико лица, код којих стоје сличне или исте формулације у опису и квалификацији злочина: „Марија Рајтер (Reiter Maria) тумач крајскоманде у Крагујевцу, оптужена по члановима – Убиства и покољи, Хашки реглеман 1907, чл. 23 б) и ц) и чл. 46. На листу злочинаца УН стављена 14. 2. 1946. Масовно стрељање **преко 3 000 недужних** грађана извршено у Крагујевцу на дан 21. 10. 1941.”³⁰ Друго лице је Франц Плацер (Platzer Franc), подофицир Гестапоа и подређени Рудолфу Бергу. Оптужен по истим тачкама за злочин: „Масовно стрељање **преко 3 000 недужних** грађана извршено у Крагујевцу на дан 21. 10. 1941”.³¹ Затим, капетана Гинтера фрајхера фон Бишофсхаузена (Günter freiherr von Bischoffshausen) крајскоманданта Крагујевца у време извршења. Стављен на листу злочинаца УН 29. 8. 1945. Оптужен по истим тачкама: „Масовно стрељање **преко 3 000 недужних** грађана” у квалификацији злочина и са веома битним детаљем – „...**преко 3 000 лица, од којих су за сада утврђена имена за 2 324**”³². Ове формулације су присутне и у другим досијеима што управо потврђује да су то до одређеног тренутка констатовани персонални подаци у 1945. години, јер су и досијеи формирану у више наврата и има их више за једно лице. Последњи који приказујемо је Паула Кенига (König Paul) мајора у време извршења злочина, касније потпуковника и пуковника. Оптужен по тачкама 23. б) и ц) Конвенције о законима и обичајима рата на суву, 23. г) Намерно пустошење и рушење имовине, чл. 46) Хапшење и мучење грађанских лица, чл. 47) Пљачка. Стављен на листу злочинаца комисије УН 29. 8. 1945. а потврђен јуна 1948.³³ Такође и у његовом случају, више предмета у досијеу по разним делима из различитог периода. Исте формулације, као и код претходних лица „Масовно стрељање **преко 3 000 недужних** грађана извршено у Крагујевцу на дан 21. 10. 1941.”³⁴ и исте формулације за прикупљен број података до одређеног тренутка.

---

³⁰ АЈ-110-6237-3099-106-716. Ово лице је било у затвору Волсфберг 373, и постоји траг о потраживању.

³¹ АЈ-110-6237-3098-106-711.

³² АЈ-110-6237-1815/4-92-245.

³³ UNWCC-CROWCASS –The Central registry of war criminals and security suspects – Final Consolidated Wanted list - Germans (Berlin, June 1948), list s. No. 14 (676), стр. 208.

³⁴ АЈ-110-6237-1814/2-95-193.

Приказане вредности своде закључке који упућују на приближни оквир од 3000+/- одређени број лица, од антрополошке обраде без две гробнице – **3 002+/-**, преко закључака војног суда – **2 624 идентификованих и неколико стотина неидентификованих** и преко **3 000 недужних грађана**, затим изјаве сведока сахрањивања – између **3 000–3 500** без села, литературе ДК – **око 3 000**, и досијеа оптужених лица за злочин извршен у Крагујевцу – **преко 3 000**.

Овде видимо и неопходност разматрања укључивања или не, броја жртава у гробницама којих данас физички нема, а које је комисија констатовала што показује доказни материјал тј. мапа коју је она користила. Уцртана места се односе на 31 масовну гробницу, које имају потпуно супротну логику од оне коју надлежна установа користи. На овој старој генералштабној карти оне су нумерисане од броја 1 па надаље, са десне стране пута Крагујевац–Горњи Милановац и са 31 масовном на броју, тј. логиком којом је и отпочело одвођење група на стрељање. Индивидуалних и појединачних гробница нема уцртаних, а из доста сведочења се види да их је било свуда, али нажалост, нису обележаване посебно. Гробница бр. 30 је тако данас бр. 1, тј. оснивач установе је изменио ову логику, која на оваквом месту злочина неповољно утиче на анализу. Самим тим овај детаљ приказује следећу логику даљег низања – гробница бр. 29. је данашња број 2.

Гробнице обележене бројевима 27 и 28 на карти су те које данас не постоје. Данашња бр. 3 није масовна и у њој су сахрањена два лица, а под бројем 26 је данашња бр. 4. И тако редом имамо замену нумерације. Овде оправдано постављамо питање недостатка гробница број 27 и 28 које су дефинисане и у писаном извештају који прати карту. Гробница бр. 27 је обухватала површину од 40м² (4м×10м), а број 28 од 20 м² (5м×4м). Оне су се налазиле лево, у правцу југоистока од данашње вертикале гробница број 2 и 5 ка данашњој бр. 3 (два лица), или су и даље, јер не знамо да ли су приликом ексхумације скелетни остаци придодати неким од оближњих, док је и значајан део терена пошумљен. Све затечене димензије гробница су тада забележене, што је такође спроведено и током антрополошке обраде и коришћено као важан параметар у анализи данашњег затеченог стања. Како нама у првој фази рада није било познато ово основно стање, до кога смо каснијим истраживањем дошли, сада можемо имати јасније смернице. Поред тога, видимо и да се одређени број површина

Сл. бр. 3 Мапа са уцртаним гробницама које је Комисија затекла на терену током јануара и фебруара 1945. када је и почела са првим истражним радњама.³⁵

гробница разликује у односу на данашње стање. Тиме закључујемо јасно да је наведена судска ексхумација спроведена. Отуд разлике у величинама појединих гробница у извештају комисије и данашњих димензија. Од велике су помоћи и сведочења о начину сахрањивања и бројевима положених тела у неким случајевима. Веома важан детаљ који комисија наводи је и велики број индивидуалних гробница са 1, 2, или 3 сахрањена лица која су покопана на местима где су пали током бежања или из других разлога. Тих индивидуалних нема данас осим једне на броју 3 у којој су сахрањени отац и син. Ове разлике у примарно затеченом стању и данашњем стању већ јасно упућују на збрињавање ексхумираних остатака у једној другачијој атмосфери и без ратом обојених страхотних притисака коме су били притиснути

³⁵ АЈ-110-6236-574 Доказни материјал XI-карта-веза са 374 и 375.

преостали таоци који су учествовали у сахрањивању. То такође показује и велику вероватноћу вишеслојног сахрањивања у примарним гробницама него што то данас констатујемо (4 гробнице са 2 вертикална реда). Лица М. Томашевић и М. Урошевић, тј. „партивође” у својим исказима говоре да су ископаване дубине од 1м и 1,5 м, а у неким случајевима је набацивана земља без копања.

Оне гробнице које се разликују у димензијама, разликују се у смислу да су неке од њих дупло мање у примарном случају, а неке да су веће, док су неке истих или сличних димензија (ту се мисли на каснија уређења која су при постављању бетонских опсега мењала у мањем проценту основну димензију, али свакако не узурпирају у већој мери основну величину). Тако их можемо сврстати у три групе, али и још један од јасних доказа да је постојала секундарна инхумација. Проблем физичког недостатка поменуте две које постоје на карти, није био мали јер је и терен који смо више пута прегледали показивао неке смернице, сличне онима које су објашњене у разјашњењу недоумица око гробница бр. 19 и 20³⁶ код којих су због уметничке интервенције потпуно избрисани било какви видљиви оквири димензија а тиме и показатељи где су стрељани таоци сахрањени. У том случају, деформације земљишта су показивале одређене смернице и оне су у комбинацији преклапања фотограметријских снимака и првих послератних катастарских мапи у ствари показале и димензије и места гробница, које су за обичног посматрача апсолутно невидљиве. У овом случају сада, од највеће помоћи је био материјал са увиђаја који је четворочлана комисија учртала и забележила 20. 2. 1945. а који није употребљаван као основа за било какав научно-истраживачки рад, а камоли као илустрација затченог основног стања злочина. Овим се јасно види пут којим настају недоречености, манипулације и опасности експлоатације садржаја. Када се есенцијално битан детаљ неког догађаја, нарочито злочина не прикаже јасно, могућности су бројне. Касније ћемо додати још један пример и тиме видети какву штету уопштено доприноси закључцима и истраживању поред бројева страдалих, деценијама нејасним бројем гробница, и необрађивање

---

³⁶ Виктор Бејатовић, *Лейза смрти – Вишесудисциплинарни присјуд и ујоредне методологије у реконструкцији моштива и обима ратног злочина у Крагујевцу октобра 1941.* (Спомен-парк „Крагујевачки октобар”, Крагујевац, 2017), стр. 139–140.

Сл. бр. 4 Потписи чланова комисије

лица која су директно одговорна за спровођење злочина. Комисија која је присуствовала увиђају и учрала затечено стање – 31 гробницу са свим димензијама и потребним појашњењима, чинили су чланови: инжињер Бранко Белић, изасланик Земаљске комисије Србије, Војислав Тричковић председник градског повереништва Земаљске комисије за утврђивање злочина, Љубивоје Р. Димитријевић и секретар повереништва Драгомир Живковић.³⁷

Скелетни садржај гробница које су недостајале и које су спречавале детаљнију процену је сада нешто једноставније урадити. За разлику од момента када су оне биле само хипотетички засноване на основу броја талаца који су одвођени у групама од по 50+/- или 100+/- (процена није била укључена у коначни оквир), сада по димензијама гробница, тј. јаснијом просторном основом можемо да закључимо да је у њима било сахрањено две групе – у једној мањој око 20 и једној већој око 40 до 50 лица. То вредност антрополошке процене увећава са 3 002+/- у 29 масовних гробница и једној малој (две особе) за до 60–70+/- лица, у случају да нису премештене, тј. сједињене са неким околним. Димензије од 20 квадрата и 40 квадрата говоре управо о те две могућности. У случају да су биле дубље ископане може се говорити о двослојном сахрањивању у једном случају тј. једној мањој и једној већој групи. У варијанти да су обе биле једнослојне онда не говоримо о више од 70 сахрањених лица у обе. У овом детаљу нам је

³⁷ АЈ-110-6236-574 – Доказни материјал XI – карта – веза са 374 и 375.

од велике помоћи сведочење лица Радојице Стојиљковића који је био члан Урошевићеве групе сахрањивања, као и самог Урошевића који говоре о зони ове две гробнице које данас недостају. Р. Стојиљковић: „(...) Кад смо дошли у двориште артилериске касарне видели смо (по) више нас у дворишту топовских шупа велику масу одвојених људи који су стајали на ледини (...) Нама су Немци наредили да пођемо јужно у правцу потока и на дну овога дворишта испод жице бодљикаве на једном ђубришту нашли смо једног мртвог човека. Њега смо понели у правцу потока и испод саме касарне у близини потока лежала је једна група људи побијених (...) а лешеве су били махом унакажени. Ова је група била мала и можда је била **око 25 људи**. Кад смо завршили ову групу прешли смо на другу (...) Ова је група била много већа од претходне. Лешеве су били страшно унакажени, лобање поразбијане, мозгови су лежали на земљи, тако да смо ми морали све мозгове да купимо лопатама и да их стављамо у рупу над лешевима. Сећам се да је у овој групи била и једна омала сува девојка и поп из Бадњевца Андреја Божић (...) За овим нам је Урошевић наредио да одемо ка брежуљку код куће неког Пере, чија је кућа још горела и ми смо приступили гашењу пожара и сахранили смо Перу који је у локви крви лежао испред својих врата, а син му мртав лежао у постељи (...)”.³⁸ Овде јасно видимо да је та мања група највероватније везана за гробницу обележену бројем 28 на карти јер њена и димензија 20м² и локација, одговарају величини и позицији стрељане групе на коју су наишли. Нарочито важан податак у сведочењу. Имамо и наводе који су везани за гробнице груписане лево и десно од потока, а судећи по истим површинама које се приказују за примарне гробнице бр. 24, 25, 26 (данашње бр. 6, 5 и 4) и 27. (недостајућа) – 40м² које приказује карта, актуелне димензије приказују да су две малтене исте површине, и бр. 24 и бр. 25 (тј. бр. 6 и бр. 5), док је једна дупло већа у односу на примарну. То је бр. 26 на карти – данашња бр. 4. Примарна димензија како показује записник је 40м², док је секундарна, односно данашња 83,2м². Она је и у почетним истраживањима указивала на карактеристичне нетачне граничне параметре масовних гробница уоквирених бетонским оквиром, тј. разликује се од стварних граница које показује деформација земљишта. Још један показатељ да је

---

³⁸ АЈ-110-6237-576-254.

ексхумација у једном тренутку била апсолутно извршена јер физичко примарно стање и садашње секундарно показују управо ту разлику, тј. упућују на сједињавање садржаја током процеса поновљене инхумације. Гробница бр. 4 управо и има процену од 80 сахрањених лица, тј. две групе од по 40, док је у почетку била дупло мања и садржала или једну стрељану групу или две двослојно сахрањене. Самим тим имамо велику вероватноћу да су бр. 26 и бр. 27 (недостајућа) секундарно сједињене. Друга могућност је да је она у описаној зони остала необележена. Што се тиче гробнице бр. 28 на карти, постоји једна веома осетљива и врло индикативна реченица код сведока – руководиоца сахрањивањем М. Урошевића да су у гробницу групе Д. Миловановића – Бене, проте А. Божића, Б. Тричковића, Н. Наумовић сахранили 27 лица³⁹, што је веома ниска вредност у односу на то коју површину и структуру има гробница данас. Просторни параметри показују да је управо гробница бр. 28 са карте највероватније сједињена са бр. 25, односно, данашњом бр. 5, јер за њу имамо дату примарну процену за 50 лица, што би и одговарало сједињеном броју ове две мање групе. Уколико је као мања остала необележена она би морала да се практично теренски провери отварањем контролних сонди. Пре верујемо да је дошло до секундарне инхумације. Како немамо осим судских навода никакав други траг о ексхумацији, тј. процедури и начину како је изведена, овим закључујемо да су две групе стрељаних, на основу компаративне анализе бројале укупно 60–70+/- лица, и у првом случају вредност не додајемо основној процени од 3 002+/- лица, јер у случају сједињавања током секундарне инхумације, ми смо их већ урачунали у првобитну процену. И другу могућност у којој вредност од око 60–70 додајемо првобитној процени, у случају несједињавања у секундарном смислу, те је тиме добијена вредност од 3 062–72+/- лица. Чак и у овој варијанти примарна закључена вредност није узурпирана у већој мери.

---

³⁹ АЈ-110-6237-576-491.

Завршна разматрања

Овим закључујемо додатну анализу, која нам показује да антрополошка процена страдалих лица, у примарних 31 масовној гробници, а садашњих 29 са једном од два лица – даје вредност од 3 062–72+/- лица у првој варијанти, док у случају сједињавања остаје првобитна процена од 3 002+/-, што је и даље веома блиско посматрајући фронтално све компаративне вредности – Антрополошка вредност **3 002+/-**, судски документи **2 624 идентификованих** и **неколико стотина** неиндентификованих и **око 3 000 жртава**, руководилац сахрањивања **3 000–3 500** без села, досијеи злочинаца **преко 3 000**, литература ДК **око 3 000**. Тако констатујемо, да је ова дедуктивна анализа са 5 компаративних блиских вредности заједно са детаљима из оригиналног истражног материјала, показала да је ексхумација у овој зони апсолутно извршена, што показује разлика примарних и секундарних димензија. Да додатна антрополошка процена у једној варијанти улази у већ урађену процену, због могућности да су групе стрељаних секундарно сједињене, а у другој варијанти да нису. Коначно не узурпира у неком великом проценту ни осталих 5 компаративних вредности, већ их допуњује у смислу прецизности.

Међутим, како бисмо оправдали анализу и утемељили даљи рад на утврђивању што приближнијих вредности, тј. што тачнијег броја страдалих лица, овде упућујемо на један посебан аспект, који по интензитету стоји упоредо са свим детаљима досадашњег истраживања, а некада рада Војног суда и извршене ексхумације. У претходном делу смо нагостили важност одговорних лица за извршене злочине на нивоу командира јединица и њихових подређених официра и подофицира који спроводе дело. Приказали смо и командире батаљона који су извршили злочине у околини Лознице и Драгинца и указујемо на поље надлежности тадашњих војних судова и тужилаштва и судбине одговорних. Како је познато да су многе државе вршиле истраге и потраживања ратних злочинаца, чак и Италија до 2000. за злочин који су починиле немачке јединице у Калавриту над цивилима, на Крфу и Кефалонији над италијанским војницима, следе многи закључци. Батаљони који су учествовали у злочинима у Крагујевцу и Краљеву учествовали су у поменутих злочинима у Грчкој, уосталом као и многе друге јединице широм ратног театра. Ратни вихор је

Инв. бр. 6236

ЗА ПИСМА

у оквиру извештаја на дати 20. септембра на лицу места—у оквиру скици
не града Крагујеваца где су сахрањене жртве масовног погрома од 21. октобра
1941. године, извршен од стране Команде војне полиције.

Претходни градски поверљивости немачке војне полиције за утврђивање разних
случаја убиства у Крагујевцу, секретар и помоћник поверљивости Драгомир
Клиновић, и помоћник немачке Команде Војне Полиције у Крагујевцу, са немачким
именом О. Н. 00. Велики Прешком, обични су места гробова немачких војника бивше
8. артиљеријског пука у коме су жртве биле сахрањене пре отварања су
на лицу места нашим следеће стране:

Масовна гробница у прилици су у главном у прилици на северној и северо-
западној страни од града од 300—3000 метара и прилици су у главном пре
ред Дунавског потока и Ердоганског потока који се од једног тока спуштају у
правцу Деловице пролазећи кроз варош. Гробови су на овим местима на којима
је причају овицидаци и вршени откопавања. Обични такви гробови су појединачно уда-
љена од друма Николајевић—Крагујевац и то идући ка Крагујевцу Ердогански пото-
к с десне стране друма а Дунавски поток с леве стране друма тако да
је други окрвн у средњим, средњом и северним крајевима града.

Укупан број масовних гробова је тридесет и један. Поред тога
има више појединачних гробова са једним два или три лека. То су гробови
оних који су породице немачке војне полиције од осталих који су у бекству
убијених и сахрањених овде где су наћи.

Све гробнице имају велики број крстача са немачким појединцима.
Саме ове крстаче, према досадашњим подацима и прилици овицидаци у
време када су побијени, не може да служи као доказ да су та лица. Сам на
том месту сахрањени, јер су породице немачке војне полиције гробова и крстаче
немају где су претпоставили да је он овде и сахрањен.

У прилици извештаја Војне полиције је наћи т. ј. поштом је ишао
Крагујевац и овицидне према Војној полицији у Крагујевцу и на месту убележено
места гробова овицидне их архивски бројеви од 1—31.

На овим овицидне војне полиције обични су све гробове и са немачким рат
ћени премерили дужину и ширину гробова, израчунали површину квадратуру на су
у том погледу нашим следеће величине:

а/ Гробови у Дунавском потоку означени су на приложеном плану—ка рти
од 1—14., у средњем Дунавском потоку. Гробови су са леве и десне стране
обале потока а саме се гробови налазе на пшми под 5, 6 и 7 метара мало
даје од потока удаљени 60—150 метара.

Величина на овим гробова је следећа:

Гробови означени под 1 на плану има површину 56 кв. м. а димензију
14/4 м.

Бр. 2 има површине 56 кв. м. а димензије 14/4

Бр. 3 64 кв. м. димензије 16/4

Бр. 4 64 кв. м. димензије 16/4

Бр. 5 48 кв. м. димензије 12/4

Бр. 6 24 кв. м. димензије 8/3

Бр. 7 4 кв. м. димензије 15/3

Бр. 8 56 кв. м. димензије 14/4

Бр. 9 42 кв. м. димензије 14/3

Бр. 10 135 кв. м. димензије 27/5

Бр. 11 66 кв. м. димензије 17/4

Бр. 12 66 кв. м. димензије 17/4

Бр. 13 64 кв. м. димензије 16/4

Бр. 14 40 кв. м. димензије 10/4

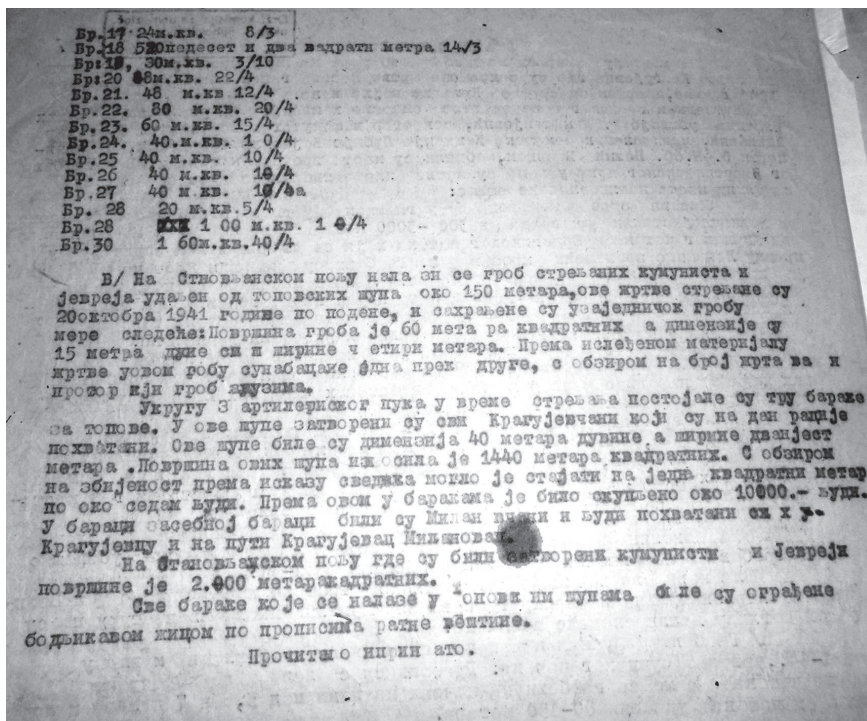
Б/ Гробови у близини Ердоганског потока су на приложеном плану—ка рти
означени са бројевима 15—30. Ивицама

Гробови означени под 15 на плану има површину 190 кв. м. димензије
су 25 са 6 и иду сав са пет. Овај гробови се у најдњу месту потока.
Удаљен од друма Николајевић—Крагујевац 150—200 метара.

Поред овицидне идући ка Крагујевцу, налази се појединачни гроб означен
у скици под Бр. 16 површине 50 кв. м. димензије 10/5 м.

Сл. бр. 5 Прва страна извештаја комисије са објашњењима, бројем, позицијама и димензијама гробница⁴⁰

⁴⁰ АЈ-110-6236-574-374.

Сл. бр. 6 Друга страна извештаја комисије са објашњењима, бројем, позицијама и димензијама гробница⁴¹

претешка стварност, али јединице које учествују имају своје путеве, као и појединци одговорни за убиства, нарочито цивила. Као сведоци таква лица су неопходна и незаменљива у судским процесима. Припадници војних формација које учествују у одбрани државе у ратом захваћеном подручју, засигурно и јасно имају племенити доживљај, намеру и обавезу, али случај са деценијском енигмом командно одговорног за злочин у Крагујевцу – мајора Паула Кенига, касније потпуковника и пуковника показује да је и ратна и послератна стварност ипак другачија, често и од доживљаја и намера самих актера. Непознанице и уверења поводом оваквих лица код учесника ратова су донекле разумљиве, али не и администрације, или појединаца који

⁴¹ АЈ-110 - 6236-574-375.

пласирају и учествују у лицитирањима од бројева страдалих до судбина високорангираних злочинаца. Произвољне тврдње да лице овакве одговорности није живо или јесте без икаквог основа за иједну тврдњу, носе кривичну одговорност која у правном смислу отклања могућност манипулације. Непроцењива штета је нанета овом догађају јер би сведочење као и одговорност таквог лица, били кључни за судски епилог, јер би се тако потврдили закључци суда и допунили сви могући детаљи. Претпоставимо евентуалну актуелну ситуацију неког ратног злочинца за којим се судски трага, а да одређена лица имају сазнања „није међу живима”, „јесте међу живима”, или о могућим активностима и локацији. Та лица су по службеној дужности одмах предмет специјалних делова тужилаштва и истражних радњи по принципу обавезног пружања информација на основу законодавства сваке уређене државне администрације јер упућују на озбиљну могућност хватања и хапшења тих лица. То је регулисан правни принцип на основу кога су и функционисале многе државе и њихове агенцијске безбедносне структуре током лоцирања и хватања злочинаца, нарочито, после Другог рата. Важни су есенцијални и тачни подаци, а не играње са оваквим случајевима. Неоснована тврдња од стране лица која пласирају такву врсту информација а обавезна су да дају исказ о сазнању пред истражним органима да је одређена особа међу живима или пак није, носе одговорност због узурпације и јавности и судске истраге. То је важило и за ово лице – пуковника Паула Кенига, рођеног у близини Кемница, просветног радника, команданта 1. батаљона 724. пешадијског пука, потпуковника од 1. 7. 1942. прекомандованог на место команданта пука 724, затим пролећа 1943. прекомандованог у своју матичну војну област. Потом на место команданта резервног гренадирског пука 68, а онда средином 1944. у оквире 217. и 183. пешадијске дивизије са ратним дејствима у области градова Кијев, Ровно, Житомир и Броди, а затим упућеног на даље активности.

Лице је у контакту са савезничким снагама или, касније после рата, у оквиру судских процеса морало бити потраживано, што би несумњиво показало да ли је особа преживела или не мај 1945, тим пре што је југословенска послератна државна делегација, при штабу УСФЕТ-а (U.S. forces European Theater HQ) којим је командовао генерал Јозеф Т. Мек Нарни (General Joseph T. McNarney) у Франкфурту, Берлину и Бечу, била стална све до краја њеног постојања 1948.

Name: König ..... Dienstgrad: Obstlt.d.R. W.Kdo.:
 Paul .....
 Fr. Tr. Teil: ..... R. D. A.: 1.7.42(27) * .....
 W. Bez. Kdo.: .....

Datum	Neue Dienststelle	Art der Verwendung	Nr. d. Vorg.
15.2.43	Ernannt von Kdr.I/G.R.724 zum Kdr.diesesRgts.6027/b		
31.3.43	Vers.v.Kdr.G.R.724 in Pfr.ResOKH,D.r.IV		6596/b
4.5.43	Ernannt zum Kdr.Res.Gren.Rgt.68.		7181/b

Сл. бр. 7 Део војног картона мајора, потпуковника и пуковника Паула Кенига42

Name: König (Paul) ..... Dienstgrad: ~~Obstlt.d.R.~~ ..... W.Kdo.: R
 Fr. Tr. Teil: 9.R.37 ..... R. D. A.: 1.5.44 .....) Jahrg.: .....
 W.B.K.: .....
 Laufbahn: ~~.....~~ ..... Höchste Auszeichnung: ~~.....~~ .....

Datum	Dienststelle	Art der Verwendung	Kurze Beurteilung:
	Kdr.Res.G.R.68		
24.6.44	Div.Gr.217 (Vertreter für Oberst Gehrke)	n.d.vertr.F.beauftr.	15430/R 15430aA
3.8.44	In 185.I.D.aufgegangen, Verbleib Obstlt.König ist zu melden.		16492/R

Сл. бр. 8 Део војног картона пуковника Паула Кенига43

У другим савезничким зонама британској и француској је било повремених делегација ДК, а у америчкој су аташмани у неком тренутку били и укидани. За совјетску нема превише података. Нарочито је важно истаћи и да је покренута истрага у ДДР-у 1972. године

⁴² NARA, T-78, MicrofilmRoll 917, 2252.

⁴³ NARA, T-78, MicrofilmRoll 917, 2251.

поводом ове јединице 704. пешадијске дивизије, и да она садржи бројна сведочења припадника чета о свом командном кадру. Истрагу је вршила Централна канцеларија државне управе (Zentrale Stelle der Landesjustizverwaltungen), да би је потом обуставила.

Тиме закључујемо овај рад и отварамо ново поље додатне компаративне вредности, шесто у низу, јер нова сазнања условљавају умрежавање додатних метода утврђивања са специфичним форензичким сензитивним анализама обраде посебних садржаја.

Извори и литература

Необјављени извори

Архив Југославије, Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, Фонд 110

Национални архив Вашингтон

Микрофилмови

NARA, T-315, Microfilm Roll 2124

NARA, T-315, Microfilm Roll 2262

NARA, T-78, Microfilm Roll 917

Објављени извори

Централни архив министарства одбране Руске федерација, Фонд 500 Пехотные и охранные дивизии вермахта, 1934–1945 гг.

Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, *Saopštenje o zločinima Austrije i Austrijanaca protiv Jugoslavije i njenih naroda*, Beograd, 1947.

Литература

Бејатовић Виктор. *Лейеза смрти – Вишедисциплинарни приступи и упоредне методологије у реконструкцији моштва и обима ратног злочина у Крагујевцу октобра 1941*. Спомен-парк „Крагујевачки октобар”, Крагујевац. 2017.

Бејатовић Виктор, "717. дивизија – губици I, II и III батаљона 737. и 749. пука у септембру, октобру и новембру 1941. године". *Војноисторијски гласник* 2/2020.

Бељаковић Миодраг. *Под облацима Србије*. Јефимија. Крагујевац, 2003.

Boddington A. Garland A. N. Janaway R. C. *Death, decay and reconstruction. Approaches to archeology and forensic science*. Manchester university press. Manchester, 1987.

Божовић Бранислав. *Поруке сирељаној трага*. Народна књига. Београд, 1961.

Бркић Станиша. *Име и број–Крагујевачка стратегија 1941*. Спомен-парк „Крагујевачки октобар”, Крагујевац, 2007.

Prof. dr Dunjić J. Dušan i saradnici. *Ekspertizna medicina*. Evropski centar za mir i razvoj Univerziteta za mir Ujedinjenih nacija i Pravosudni centar za obuku i stručno usavršavanje u Srbiji. Beograd, 2008.

Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača. *Saopštenje o zločinima Austrije i Austrijanaca protiv Jugoslavije i njenih naroda*. Beograd, 1947.

Ђурић Срејић Марија. *Увод у физичку антропологију древних популација*. ЗУНС. Београд, 1995.

Глишић Венцеслав, *Терор и злочини нацистичке Немачке у Србији 1941–1945*, ИП Рад, Београд, 1979.

Dr Lopičić N. Ђорђе, *Nemački ratni zločini 1941–1945 – Presude jugoslovenskih vojnih sudova*, Музеј жртava genocida. Beograd, 2009.

Tessin Georg. *Verbände und Truppen der deutschen Wehrmacht und Waffen-SS im Zweiten Weltkrieg 1939–1945*. Bd. IX, S. 225-226. Frankfurt/Main und Osnabrück, 1966.

Tessin Georg. *Verbände und Truppen der deutschen Wehrmacht und Waffen-SS im Zweiten Weltkrieg 1939-1945*. Die Landstreitkräfte. Teil 9. Osnabruck, Bibliooverlag, 1977.

Tessin Georg. *Verbände und Truppen der deutschen Wehrmacht und Waffen-SS im Zweiten Weltkrieg 1939–1945*. Die Waffengattungen, Gesamtübersicht. Osnabruck, Bibliooverlag, 1977.

UNWCC–CROWCASS (The Central registry of war criminals and security suspects) – *Final Consolidated Wanted list – Germans*. Allied Control Authority. Berlin, june 1948.

Електронски извори

<http://www.specialcamp11.co.uk/>

<https://wwii.germandocsinrussia.org/>

<https://www.sistory.si/>

Viktor Bejatović, Anthropologist
Kragujevac

Summary

METHODOLOGICAL ISSUES OF DETERMINING THE EXTENT OF WAR CRIMES IN KRAGUJEVAC ON THE EXAMPLE OF LOCATING UNKNOWN GRAVES

This work represents a continuation of in-depth research on war crimes committed in Kragujevac in October 1941. and expanding the framework for methodological proving of the executions' extent presented in the work „Fan of Death – Multidisciplinary Approach and Comparative Methodologies in Reconstruction of the Motives and the Scope of War Crimes in Kragujevac in October 1941.”

As comparative values obtained by methodologies of different disciplines had been presented in the mentioned work, and those having given very close values (anthropological assessment of graves, claims of witnesses who participated in the burials, trials to two officers accused of this case during which an exhumation was carried out in the shooting zone with a clear number of identified and unidentified victims), a moment appeared when it was necessary to investigate dilemmas and unknown elements more details, despite the given scope shown by previous research. In addition to problems in processing and presenting values, a special type of problem was observed in the reprocessing of known and processed materials and sources, then in unknown and unprocessed, as well as the current lack of graves which had been ascertained immediately after the State Commission for Investigation of Crimes of the Occupiers and Their Collaborators started its work on this case in early 1945.

Quite an important moment is presented in the paper, referring to the graves of the killed hostages, which made completing a final anthropological assessment of the graves' contents more difficult, in a certain measure. As investigative claims of witnesses during the investigation had identified 31 mass graves, the fact also ascertained on the spot by the State Commission itself, a special problem was the physical non-existence of two mass graves.

A search of the shooting zone and a comparison of the current physical situation, the situation in the first post-war years period and the analysis of the investigative documentation gave a good result. Although the zone of primary graves is infrastructurally contaminated, the documents from the court investigation showed this primary location, so that the existence of two larger mass graves in the specified zone, together with their dimensions, contributed to further determining the assessment of their contents and to considering what happened to them later. The paper also shows: the original map used in the work of the State Commission who entered in minutes the situation as seen in its investigation phase, members of the commission, and the original record with the logic for marking graves in correlation with the location map and dimensions, i.e. area of total of 31 then existing tombs. Further analysis represents a comparative analytics with the methodology used in the previous work and concludes a new value of the scope of crimes in terms of the number of buried victims.

Together with comparing details from the files of criminals placed on the UNWCC-CROWCASS (United Nation War Criminal Commission-The Central Registry of War Criminals and Security Suspects) representing official documentation with substantiated criminal acts and counts of indictments, i.e. the United Nations list of war criminals suspected or in demand — comparative values provide an even more detailed determination of the extent of this war crime with more facts that are related to the responsible persons who led the crime. In that sense, this work solves the dilemma and the unclear number of tombs that have been mentioned throughout these 80 years. Finally, the processing of all these facts contributes to an even more detailed approach and solution of this criminal act, as well as to others of a similar character and profile.

Keywords: war crime, hostage shootings, graves, war criminals.